

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[Tiad], 2018, 2 (2): 130-145

İnterdisipliner İlmî Anlayışın Bir Örneği: Muhammed b. Yusuf es-Senûsî

An Exemplary Interdisciplinary Understanding: Muḥammad b. Yusuf al-Sanusi

Mustafa Selim YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dr., Karabuk University, Faculty of Theology

s.mutekellim@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-2346-804X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received : 20.10.2018

Kabul Tarihi / Accepted : 28.10.2018

Yayın Tarihi / Published : 28.10.2018

Yayın Sezonu : Aralık

Pub Date Season : December

Cilt / Volume: 2 Sayı – Issue: 2 Sayfa / Pages: 130-145

Atıf/Cite as: YILMAZ, M . "İnterdisipliner İlmî Anlayışın Bir Örneği: Muhammed b. Yusuf es-Senûsî". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 2 (2018): 130-145
<<http://dergipark.gov.tr/tiad/issue/40003/472826>>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

İnterdisipliner İlmî Anlayışın Bir Örneği: Muhammed b. Yusuf es-Senûsî♦

Öz

Muhammed b. Yusuf es-Senûsî, İslam dünyasının yetiştirdiği en önemli âlimlerdendir. Dönemi, Mağrib coğrafyasının ciddi buhranlar yaşadığı bir süreçtir. Senûsî, Endülüs'ün tarih sahnesinden çekildiği ve İspanya'nın Kuzey Afrika'yı baskı altına almaya başladığı bir döneme şahitlik etmiştir. Bu nedenle Senûsî, birçok ilmî disiplinde olan vukufiyetini, Müslümanların sorunlarına çözüm yolları sunmak amacıyla sarf etmiştir. Senûsî, birikimiyle interdisipliner çalışmaya önem veren bir âlim olduğunu muhtelif ilmi alanlarda te'lif ettiği eserleriyle göstermiştir. Kelamcı ve mutasavvıf kimliğiyle ön plana çıkan Senûsî, bu iki alanı te'lif eden bir anlayış ortaya koymuştur. Bu yönüyle özellikle Afrika'da Eş'ariliğin kökleşmesinde etkin bir rol oynamış ve eserleriyle sonraki Müslüman düşünce geleneğinde derin izler bırakmıştır. Kelâm alanında bir dizi akaid metninden müteşekkil *Senûsî Akâidi* ile tanınmıştır. Örneğin *el-Akâdetu's-Suğra*'sı Malezya'dan Fas'a kadar İslam dünyasının birçok yerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuş ve derin etkiler bırakmıştır. Bu makalede Senûsî'nin kelâm ilmine ve İslam düşüncesine yaptığı katkılar, bağlamsal bir okuma temelinde genel hatlarıyla ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm; Tasavvuf; Eş'arilik; Senûsî Akâidi; Senûsî.

An Exemplary Interdisciplinary Understanding: Muḥammad b. Yusuf al-Sanusi

Abstract

Muhammad b. Yusuf al-Sanusi is one of the most prominent scholars in the west Muslim world. There was a crisis in his era and he was witness to the downfall of Andalus and Spanish pressure over North Africa. Therefore, he devoted his scientific experience to suggest solutions for problems of Muslims. He wrote several books in various scientific areas and reflected an interdisciplinary approach on them. He combined Kalam with Sufism due to be renowned as a mutakallim and sufi. In this respect, he was particularly active in making Ash'arism rooted in Africa and his works have left deep traces in the subsequent Muslim thought. *al-Aqaid al-Sanusiyyah* (a series of aqid texts) is the most famous work for al-Sanusi. *al Aqide al Sughra*, for instance, has been taught as a textbook in the Muslim world. In this paper, it is tried to evaluate generally his contribution to Muslim thought within contextual reading.

Keywords: Kalam; Sufism; Ash'arism; al-Aqaid al-Sanusiyyah; al-Sanusi.

♦ Bu makale, 11-12 Mart 2017 tarihleri arasında gerçekleştirilen *Uluslararası Osmanlı'dan Günümüze Türkiye Cezayir İlişkileri Sempozyumu*'nda "Cezayirli Kelam Âlimi Muhammed b. Yusuf es-Senûsî" başlığıyla sunulan bildirinin gözden geçirilerek düzenlenmiş halidir."

Giriş

Ebu Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Ömer b. Şuayb es-Senûsî el-Hasenî et-Tilimsânî (ö. 895/1490), İslâm düşünce tarihinin yetiştirmiş olduğu önemli simalardan biridir. Kaleme aldığı onlarca eseri, düşünce mimarları ve fikir taşıyıcıları olarak yetiştirdiği birçok öğrencisi¹ ile hem yaşadığı bölgenin hem de geniş İslâm coğrafyasının dikkate değer yapıtaşlarından olmuştur. Aynı zamanda reel hayatın getirdiği birtakım şartlar neticesinde farklı ama birbirleriyle iltisaklı bir şekilde anlaşılması gereken sosyal bir tecrübenin halkalarından olan Muhammed Senûsî'nin şahsiyetini bir yazıya sığdırmanın zorluğu izahtan varestedir. Dolayısıyla burada, özellikle Senûsî hakkında yapılan ilmi çalışmalar ışığında İslâm düşünce geleneğinde özellikle de kelimâ düşüncesine damgasını vurmuş ilmi kişiliği ve bugüne kadar uzanan etkileri bakımından genel hatlarıyla bir fikir verilmesine gayret edilecektir.²

Esasında bir bölgenin kimliğinin ve inşasının anlaşılması, komşusu olduğu veya ilişkide olduğu coğrafyalardan yalıtılmış bir şekilde değerlendirilmeye mümkün değildir. Ayrıca bu bağlamdaki bir süreci lineer bir tarzda da ele almak doğru değildir. Zira insan faktörünün olduğu her bağlam, inişli çıkışlı farklı karşılaşmalar ve gelişmeler neticesinde hüviyetini kazanmaktadır. Bağlam, dinî metinlerin yazarlarının sahip olduğu söylemi şekillendiren ve çok yönlü bir referans çerçevesidir. Öyle ki bazen sosyal veya siyasi bazen

¹ En meşhur öğrencisi *Ummu'l-Berâhîn* yani *el-Akîdetu's-Suğra'sına* da bir şerh yazan Muhammed b. Ömer el-Mellâlî'dir (ö. 898/1492). Hocası hakkında ayrıntılı bilgi veren bir *el-Mevâhibu'l-Kudsîyye fi'l-Menâkıbı's-Senûsîyye* isimli eseri, Senûsî'ye ilişkin temel bir kaynak olması açısından önemlidir. Kelamcı yönleriyle tanınan öğrencileri ise Muhammed b. Ebî Medyen et-Tilimsânî (ö. 915/1510) ile Ahmed b. Muhammed el-Beyderî'dir (ö. 930/1524). İbn Ebî Medyen *Mukaddimâtu's-Suğra/Kübra* eserlerinin yaygınlık kazanmasında önemli bir rol oynarken el-Beyderî ise *Senûsî Akâidi*'ni manzum bir şekilde öğretme metodu geliştirmiş ve hocasının tanınmasında önemli katkıları olmuştur. Bkz. Ahmet Çelik, "Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", (doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas), 2015, s. 9, 35-38. Ayrıca bkz. Nizâr Hammâdî, "el-Kısmu'l-Evvel: fî Tercemeti'l-İmam Ebî Abdillâh Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî", *Şerhu'l-Mukaddimât* (Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî), thk. Nizâr Hammâdî, 1. bs. (Mektebetu'l-Meârif, 2009), s. 22-24.

² Muhammed Senûsî hakkında ülkemizde yapılan bazı çalışmaları şunlardır: Yusuf Şevki Yavuz, "Akaidü's-Senûsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1989, II, 219-221; Muhammed Aruçi, "Senûsî, Muhammed b. Yûsuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, XXXVI, 534-535; Ahmet Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı"; Ahmet Çelik, "İnanç Eğitimi Açısından Mağrib'te Kadınlara Yönelik Yazılan Akâide Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43 (2015): 440-451; Ferruh Özpilavcı, "Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kavram ve Tanıma Yaklaşımı", *Usûl*, 24 (2015/2): 131-166; Nail Karagöz, "Senûsî'nin Ümmü'l-Berâhîn Adlı Risalesinde Kullandığı Allah'ın Varlığına ve Sıfatlarına Yönelik İstidlâlleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/5 (2016): 1380-1399.

kültürel veya entelektüel zeminlerde karşılık bulurken, bazen de yerine göre bunların bir kısmının veya tamamının birlikteliği üzerine kurulu bir çerçeve işlevi görür.³ Bu nedenle bu yazıda, zaman-mekân ve fikir-hadise ilişkisi temelinde bağlamsal bir okuma gerçekleştirilecek ve Muhammed Senûsî'nin hayatına dair temel bilgiler ile onu tarihe kazandıran coğrafyanın geçmişi ele alınacaktır. Daha sonra İslam düşünce dünyasının etkileşimi bağlamında onun yeri ve değeri, akabinde kelâma dair eserleri ile ön plana çıkan bazı kelâmî görüşleri hakkında genel bir çerçeve sunulmaya gayret edilecektir.

1. Senûsî, Muhiti ve Tarihsel Analizi

Genel kanaate göre Muhammed Senûsî, 832/1428 yılında Cezayir'in Tilimsan şehrinde doğmuş ve yine aynı yerde 895/1490 yılında vefat etmiştir.⁴ İslam düşünce tarihinde "Senûsî" nisbesiyle meşhur olan ilk âlimin Muhammed b. Yûsuf olduğu ifade edilmektedir.⁵ Hz. Hasan'ın soyundan geldiği belirtilen Senûsî,⁶ o dönemde şehrin önde gelen âlimlerindendir.⁷ Eğitim hayatına bir diğer Tilimsanlı âlim, babası Ebu Ya'kub Yûsuf b. Ömer b. Şuayb el-Hasenî'den ders alarak başlamış ve ilmini memleketinde ikmal etmiştir.⁸ Tilimsan o dönemde bölgenin en önemli ilim merkezidir ve Senûsî'nin nerdeyse hayatının tamamı böyle bir ortamda geçmiştir. Yalnızca kısa bir süreliğine hocalarından Ebu Zeyd es-Seâ'libî'den (ö. 876/1472) ders almak üzere Cezayir kentine gitmiştir. Dönüş yolunda ise bir diğer hocası İbrahim et-Tâzî'den (ö. 866/1462) okumak için Vehran'a uğramıştır.⁹

Tilimsan'a Senûsî'nin hayatının ilk yıllarında Zeyyaniler [Abdolvâdîler] (1235-1550),¹⁰ daha sonra ise Hafsiler (1228-1574) hâkim olmuştur.¹¹ Bu iki hanedan, özellikle de Zeyyaniler Tilimsan'ın bölgenin siyasi, ticari, ilmi vb.

³ Bkz. Mehmet Kalaycı, "Bağlam-Söylem İlişkisi Çerçevesinde Mezhebî veya Kelâmî Aidiyet Olgusu: Eş'arî ve Birgîvî Algısı Üzerinden Bir Analiz", *Dini Düşüncede Sorunlar ve Yorumlar*, ed. Ş. Ali Düzgün-Tuğba Günel, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), s. 205-206. Bu anlamda örnek bir araştırma için bkz. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturîdilik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

⁴ Bkz. Aruçi, "Senûsî, Muhammed b. Yûsuf", *DİA*, XXXVI, 534-535. Ayrıca bkz. Muhammed b. Muhammed Mahluf, *Şeceretu'n-Nûru'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlîkiyye*, (Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1349), s. 266; Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 17, 21.

⁵ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 16-17.

⁶ Örneğin bkz. Muhammed b. Ahmed el-Hudaykî, *Tabakâtu'l-Hudaykî*, thk. Ahmed Bumeznu, 1. bs., (Daru'l-Beyda, 2006), I, 234.

⁷ Bkz. Hayruddin ez-Zirikli, *el-İ'lâm – Kâmus-i Terâcim*, (Beyrut: Daru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1980), VII, 154.

⁸ Bkz. Aruçi, "Senûsî, Muhammed b. Yûsuf", *DİA*, XXXVI, 534; Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 21.

⁹ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 19.

¹⁰ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 19.

¹¹ Bkz. Abdulaziz es-Sagîr ed-Dehhân, *el-İmamü'l-Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî*, 1. bs., (2010-2011), s. 64.

alanlarda bir cazibe merkezi olmasında ciddi bir etkiye sahiptirler. Hadd-i zatında Fas'tan Libya'ya kadar olan bölgeyi bu iki hanedana ek olarak Merînîler (1196-1465), Muvahhidlerin (1130-1269) mirasını sahiplenmek ve onların mülkünü ihya etmek maksadıyla yaptıkları güç mücadelesi neticesinde şekillendirmişlerdir. Her ne kadar siyaseten birbirlerine rakip olsalar da bölgenin ilmi ve kültürel mirasını inşa noktasında hepsi önemli katkılarda bulunmuşlardır.¹²

Muvahhidlere bu bağlamda değinmek gerekir.¹³ Zira Müslüman Afrika'ya Mâlikî, sufi ve Eş'arî kimliğini veren onlardır ki¹⁴ özellikle bu son kimliği resmi bir kimlik olarak benimsemeleri dikkat çekicidir.¹⁵ Diğer taraftan Muvahhidleri Murabıtlarla (1056-1147) birlikte değerlendirmek gerekir. Murabıtlar da Endülüs dahil Müslüman Mağrib'i tek bayrak altında birleştiren tarihin en önemli hanedanlarındanıdır. Aynı zamanda yaşanan rekabet sonucunda Muvahhidlerin de onların hinterlandına hâkim olduğu bilinen bir vakaıdır. Murabıtların özellikle Müslüman Afrika'nın en kadîm geleneği olan Mâlikîliğin¹⁶ kökleşmesindeki etkileri de özellikle ifade edilmelidir. Nitekim fakihler ve kadılar, devlet nezdinde önemli bir konum ve etkiye sahip olmuşlardır. Bununla birlikte devletin zevaline doğru ise fakîh ve kadıların felsefe, kelâm ve mantık gibi aklî ilimleri yasakladıkları da bilinmektedir.¹⁷ Dolayısıyla Ehl-i Sünnetin iki önemli kelâm geleneği olan Eş'arîliği resmi bir söylem olarak benimseyen Muvahhidler ile Murabıtlar arasındaki çekişmenin bu bağlamda da okunması önemlidir. Nitekim Muvahhidler devletin kurucusu İbn Tûmert'in (ö. 524/1130) ilim adamı oluşu ve Eş'arî söylem temelli kelimciliği, söz konusu bakış açısının Mağrib'te yaygınlaşması¹⁸ bakımından önemli ipuçları vermektedir.

Müslüman Mağrib'i inşa eden bu devletler arasındaki mücadelenin ve bunun sonucunda ortaya çıkan ilmi ve kültürel gelişmenin izlerinin en güzel şekilde takip edilebileceği şehir Tilimsan'dır. Bir geçiş güzergahı olan Tilimsan,

¹² Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 64 vd.

¹³ Muvahhidler'e ilişkin geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXI, 410-412.

¹⁴ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 63.

¹⁵ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 213 vd.

¹⁶ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 214 vd.

¹⁷ Murabıtlar'a ilişkin geniş bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Murâbıtlar", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXI, 152-155.

¹⁸ Bkz. Mohd Fakhruddin Abdul Mukti, "The Background of Malay Kalâm with Special Reference to the Issue of the Sifât of Allah", *Afkar-Bil*, 3 (2002): 13; Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 95.

Müslümanların Kuzey Afrika'yı fetihlerinden sonra Emevîler (661-750), İdrîsîler (789-985), Fâtîmîler (909-1171), Muvahhidler, Murabıtlar, Zeyyaniler ve Hafsilerin hakimiyetinde şekillenmiş ve konumuz özelinde Eş'ari kimliğini kazanmıştır.¹⁹ Söz konusu bu kimliğin kazanılması sürecinde Harici, Mutezilî ve Şîî bir tecrübenin yaşanması ve bu tecrübelerle karşılaşmanın neticesinde Eş'arî kimliğin ön plana çıkarak kalıcı olması da ayrıca dikkate alınması gereken bir husustur.²⁰ Muhammed Senûsî dönemine gelindiğinde de Mağrib coğrafyası gibi Tilimsan'da da önemli siyasi, sosyal, ilmi ve kültürel kırılmaların yaşandığı görülmektedir. Artık Endülüs'teki Müslüman varlığı son demlerini yaşamakta ve buradaki Hıristiyan zulmünden kaçan Müslümanların sığınağı Kuzey Afrika olmaktadır.²¹ Özellikle İspanya'daki Gırnata merkezli son Müslüman devlet Nasrîler'in (1238-1492) yaşamış oldukları kardeş kavgaları ve İspanyolların sömürgeci emellerini Kuzey Afrika sınırlarına kadar dayatması özellikle Muhammed Senûsî gibi alimleri derinden yaralamış,²² böylesine çalkantılı bir ortamda yaşamının²³ endişesi ve hüznüyle Müslümanların birlikteliğini sağlayacak bir söylemi kazandırmak onların temel hedefleri olmuştur. Dolayısıyla ortaya koydukları ilmi birikim, direk hayata dokunan ve sosyal vakıanın içerisinde karşılığı olan bir şeydir. Bu nedenle Muhammed Senûsî'nin mütekellim ve mutasavvıf kişiliğinin ön planda olması, bu yönleriyle geniş halk kitleleri nezdinde karşılık bulması,²⁴ zamanında Eş'ariliğin Kuzey Afrika'daki en önemli temsilcisi olması,²⁵ özellikle yazdığı akâid eserleriyle bölgede donuklaşmaya başlayan Eş'ariliği tekrar ihya etmenin yanı sıra bu eserleriyle kelâm eğitiminde başat bir rol oynaması, kendisinden sonraki devre damgasını vurması²⁶ ve bu noktada çözüm amaçlı akâid yöntemini kullanarak akıl-nakil dengesini gözetme amacı güden bir çizgide yer alması²⁷ daha iyi anlaşılacaktır.

Mukaddemen verilen bilgiler ışığında Muhammed Senûsî'nin teoride kalmadığı aksine bunu pratikle birleştirme çabasında olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan kelâma vukûfiyeti, zühd içerikli ve zikirle yoğrulmuş bir hayat felsefesini benimsemesi, devlet ricâlinin ilgisine rağmen

¹⁹ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", 66-75, 213 vd.

²⁰ Bu bağlamda bir değerlendirme için bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 75-84.

²¹ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 29.

²² Bkz. ed-Dehhân, *el-İmamü'l-Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî*, s. 64-70.

²³ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 5

²⁴ Bkz. Aruçi, "Senûsî, Muhammed b. Yûsuf", *DİA*, XXXVI, 535;

²⁵ Bkz. ed-Dehhân, *el-İmamü'l-Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî*, s. 147; Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 75.

²⁶ Bu bağlamda bir değerlendirme için bkz. Said Abdullatif Fûde, "Mukaddime", *Şerhu'l-Mukaddimât* (Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî).

²⁷ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 2, 84-86 vd.

onlara karşı mesafeli duruşu²⁸ söylem ve eylem birlikteliğini sağlama çabasında olması nedeniyle anlamlıdır.²⁹ Diğer taraftan, Eş'arî selefleri gibi benzer bir tecrübeyi yaşamış, duruşu ve görüşlerine karşı da kayda değer bir muhalefetle yüz yüze gelmiştir. Muhtemelen kelâma mesafeli kesimlerden aldığı bu eleştiriler ifrat derecesine varmıştır. Özellikle akâid eserlerine damgasını vuran sıfatlara ilişkin görüşleri nedeniyle Ehl-i Sünnete muhalif olmakla, daha da ötesi bid'atçılık ve dini tahrifle suçlanmıştır.³⁰ Bu ithamlar onu fazlasıyla yıpratmıştır. Bunu, rivayet edilen şu rüyasından anlamak mümkündür. Buna göre, kendisine görünen Hz. Ömer, insanlardan korkmamasını ve hiçbir şekilde geri adım atmamasını şiddetle kendisine bildirir, hatta tehdit bile eder. Uyandığında yaşamış olduğu derin hüznün kaybolur, kendisinde bir güç hissederek ve yöneltilen eleştirileri güçlü bir şekilde bertaraf eder. Öyle ki onu eleştiren birçok kimse pişmanlık duyar.³¹

Muhammed Senûsî'nin teori-pratik birlikteliği, anlaşılır olma ve Müslümanların sorunlarının çözümüne yönelik söyleminin en güzel şekilde takip edilebileceği eserleri *Senûsî Akâidi*³² üst başlığında meşhur olan metinleri ve bunları özetleyen ve tamamlayan nitelikteki müellefâtıdır. Bu eserlere bakıldığında entelektüel kesimden toplumun her tabakasına hitap eden kuşatıcı bir üsluba sahip olduğu görülecektir. Bunlara ilişkin sonraki dönemlerde birçok şerh yazılmasından önce bizatihi kendisi bu eserlerini şerh etmiştir.³³ Hatta bu akâid metinlerinde kullandığı kavramlara ilişkin ve dahi dine dair diğer ilimleri okuyacak öğrenciler için hazırlık mahiyetinde *el-Mukaddimât* isimli eserini yazmış ve yine onu da şerh etmiştir.³⁴ Diğer taraftan Senûsî'ye göre bir kişinin İslam'a adım atışı kelime-i şehadetle başlar ve bunu

²⁸ Bkz. Çelik, “-Senûsî'nin Kelâm Anlayışı”, s. 30 vd.

²⁹ İlmî ve ahlakî kişiliğine ilişkin bilgi için bkz. el-Hudaykî, *Tabakâtu'l-Hudaykî*, I, 235-237.

³⁰ Bkz. ed-Dehhân, *el-İmamü'l-Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî*, s. 147-151. Muhtemelen onu bu şekilde suçlayanlar Mâlikîlerin hadis taraftarı olan müntesipleridir. Mâlikîlik-Eş'arîlik ilişkisi temelinde bir değerlendirme için bkz. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidîlik İlişkisi*, s. 103-105.

³¹ Bkz. el-Hudaykî, *Tabakâtu'l-Hudaykî*, I, 237.

³² Bu serinin şu eserlerden müteşekkil olduğu belirtilir: 1. *el-Mukaddime fi't-Tevhîd*, 2. *Akâidet-ü Ehli't-Tevhîdî's-Suğra (Ummu'l-Berâhîn)*, 3. *Akâidetü's-Senûsiyye'l-Vusta*, 4. *Akâidet-ü Ehli't-Tevhîdî'l-Muhrice bi-Avni'llah min Zulumâti'l-Cehl ve Rakabâti't-Taklîd el-Murgibe bi-Fadlillâh Enfe Külli Mübtedi Anîd (Akâidet-ü Ehli't-Tevhîdî'l-Kübra)*. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Akâidü's-Senûsî”, (*DİA*), II, 219-221.

³³ 1. *el-Akâdetü'l-Kubra*, 2. *Şerhu'l-Akâdeti'l-Kubra*, 3. *el-Akâdetü'l-Vustâ*, 4. *Şerhu'l-Akâdeti'l-Vustâ*, 5. *el-Akâdetü's-Suğra (Ummu'l-Berâhîn)*, 6. *Şerhu'l-Akâdeti's-Suğra*, 7. *Akâdetü's-Suğra's-Suğra*, 8. *Şerh-u Suğra's-Suğra*, 9. *Akâdet-u Suğra Suğra's-Suğra*. Bilgi için bkz. Hammâdî, “el-Kısmu'l-Evvel: fi Tercemeti'l-İmam Ebî Abdillâh Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî”, s. 17-18.

³⁴ Bkz. Çelik, “Senûsî'nin Kelâm Anlayışı”, s. 51-52.

anlamlandırarak hayatını inşa eder. Bu cümledeki mantık/ilkesel duruş, Senûsî'nin temel hareket noktasıdır. Burada da amacının bir anlamda kelime-i şehadetin zihinlerde ve vicdanlarda kökleştirilmesine matuf olduğu söylenebilir. Bu eserlerin her bir ferdin kolayca anlayıp özümseyebilmesi bakımından örneğin, özellikle basitleştirilerek *Ummu'l-Berâhîn'in* özeti niteliği taşıyan “*el-Hafide*” ve “*el-Müfide*” şeklinde kadınlara ve çocuklara yönelik eserlerin yazılması da anlamlıdır.³⁵

2. Senûsî'nin İlmî ve Fikri Etkileşim Bakımından Önemi

Muhammed Senûsî, Mağrib coğrafyasından Malay dünyasına kadar tanınan ve Müslüman düşüncenin inşasında etkili olan bir âlimdir.³⁶ Onun bu kadar meşhur olması esasında tasavvufî kişiliğinde yatmaktadır. Hatta bu yönü, tabakât kitaplarında daha ön plana çıkmış, etkisi daha çok kelâm ve akâid alanında olmasına rağmen söz konusu eserlerde en etkin yönü ihmal edilmiştir.³⁷ Bununla birlikte tasavvufî kimliği, kelâm ile ilişkili görüşlerinin geniş kitlelere ulaşmasına vesile olmuştur.³⁸ Senûsî'nin yetiştiği şehir Tilimsan'da tasavvuf, özellikle Ebû Medyen Şu'ayb b. Hüseyin'in (ö. 594/1198)³⁹ etkisiyle kök salmaya başlamıştır. Bu bağlamda daha sonraki süreçte Kâdirî ve Şâzilî gibi tarikatlar görülmeye başlamıştır. Çalkantılı bir dönemin insanı olarak Senûsî, ahlaki bir yaşama önem vermiş ve bu bağlamda tasavvufun etkin olduğunu düşünmüştür. Kendisi de Şâzilî yorumu benimsemiştir. Bununla birlikte tasavvufa değer veren kimi kesimlerdeki aşırılıklara da şahit olmuş ve bunları eleştirmiştir. Mütevazî bir yaşamı tercih eden kimliğiyle de tasavvufî kişiliğini ilmî şahsiyetinin önüne geçirmemiştir. Daha önce de belirtildiği gibi eserlerini ağırlıklı olarak halkın bilinçlenmesine hasrederken ilm-i bâtını (tasavvuf) ilm-i zâhir (kelâm vd. ilimler) ile birlikte değerlendirdiği ve ikincisini pekiştirmek için kullandığı araştırmacılarca ifade edilmektedir.⁴⁰ Esasında kimi eserlerinden yola çıkarak da bunu söylemek mümkündür. Örneğin *el-Menhecu's-Sedîd fi Şerh-i Kifâyeti'l-Murîd* isimli eserini kelâm ve tasavvuf şeklinde iki ana bölüme ayırarak yazmıştır.⁴¹

³⁵ Bu eserlerin metinleri ve haklarında geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Selâs-u Akâid-i Eş'ariyye*, thk. Halid Zihri, 1. bs., (Rabat: Merkez-u Ebi'l-Haseni'l-Eş'ari li-Dirâsat ve'l-Buhûsi'l-Akdiyye, 2012). Ayrıca bu bağlamda bir değerlendirme için bkz. Çelik, “İnanç Eğitimi Açısından Mağrib'te Kadınlara Yönelik Yazılan Akîde Eserleri”, 440-451.

³⁶ Bkz. Aruçi, “Senûsî, Muhammed b. Yûsuf”, *DİA*, XXXVI, 535.

³⁷ Bkz. Çelik, “Senûsî'nin Kelâm Anlayışı”, s. 11.

³⁸ Bkz. Karagöz, “Senûsî'nin Ümmü'l-Berâhîn Adlı Risalesinde”, 1396.

³⁹ Detaylı bilgi için bkz. Dilaver Gürer, “Medyeniyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVIII, 348.

⁴⁰ Bkz. Çelik, “Senûsî'nin Kelâm Anlayışı”, s. 25-26 vd.

⁴¹ Bkz. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *el-Menhecu's-Sedîd fi Şerh-i Kifâyeti'l-Murîd*, thk. Mustafa Merzûkî, (el-Cezâir: Daru'l-Huda, ts.).

Senûsî'nin kelâmî ve tasavvufî yönlerini birleştirmesinin, esasında Eş'arî kimliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim Abdülkahir Bağdadî (ö. 429/1037-38) gibi ilk dönem bazı Eş'arî kelamcılarının ilhamı bir bilgi kaynağı olarak kabul ettikleri belirtilmektedir. Hadd-i zatında Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö.505/1111) ilhamın Eş'arî kelamına taşınmasında köprü işlevi gördüğü bilinmektedir.⁴² Bu çerçevede Muhammed Senûsî'nin de ilhamı bir bilgi kaynağı olarak kabul ettiği görülmektedir.⁴³ Eş'arî söylemde böyle bir bakış açısının olmasında Gazzâlî ile zirveye ulaşan ve Fâtîmîler'e karşı yürütülen siyasal, fikri ve kültürel mücadelenin temel etken olduğu söylenebilir. Sonrasında bu ardaalan, Mısır ve Suriye merkezli olarak Şîî izlerinin temizlenmesi maksadıyla bir anlamda Şafiî, Malikî, Hanbelî vb. kimliklerin Ehl-i Sünnet üst kimliği altında Eş'arî çizgide birleştirilmesi şeklindeki bir telfik sürecine evrilmiştir. Bu bakış açısına göre Eş'ariliğin Kuzey Afrika'daki en önemli temsilcilerinden biri de Muhammed Senûsî olmuştur.⁴⁴

Sonuç itibariyle bu seyir, doğudaki Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) ile zirveye ulaşan Felsefî Eş'ariliğin aksine İslam dünyasının batı bölgelerinde felsefeye mesafeli duran Akâid Eş'ariliğini doğurmuştur.⁴⁵ Muhammed Senûsî'nin Osmanlı düşünce geleneğinde tanınması da esasında bu bağlamda olmuştur. Osmanlı-Safevî mücadelesinde tekrar gün yüzüne çıkan Şiiliğe karşı duruş, Fatih Sultan Mehmet döneminde gelişen felsefî kelâmın önemli ölçüde bir kenara itilmesine neden olmuştur. Özellikle Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle birlikte buradaki ilmî birikim ve bakış açısı Osmanlı düşüncesine taşınmış ve etkin olmaya başlamıştır. Özellikle felsefeye mesafeli duruşun ortaya konulmasında, Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732) örneğinde olduğu gibi, Senûsî'nin görüşlerine yer verilmeye başlandığı söylenmektedir.⁴⁶ Görüldüğü üzere o, kelâm-tasavvuf yakınlaşmasının yoğunlaştığı bir sürecin temsilcisidir. Fikirleriyle Osmanlı düşüncesini etkilemesine mukabil, görüşlerinin Kuzey Afrika'da kökleşmesinde Osmanlı idaresinin de etkin olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre temel amacın

⁴² Bkz. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 65-66.

⁴³ Bkz. Aruçi, "Senûsî, Muhammed b. Yûsuf", *DİA*, XXXVI, 535; Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 121 vd.

⁴⁴ Bkz. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 73-74.

⁴⁵ Bkz. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 74.

⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, "Bir Osmanlı Kelâmcısı Ne Okur? Osmanlı İlim Geleneği Çerçevesinde Beyâzîzâde'nin Mecmû'a fi'l-Mesâ'ili'l-Müntehabe Adlı Eseri", *Osmanlı'da İlmî Kelâm (Âlimler, Eserler, Meseleler)*, ed. Osman Demir v.dğr., 1. Bs., (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), s. 54-90.

“hilafetin sahibi olarak daha geniş kitlelere hitap etme isteği” olduğu belirtilir.⁴⁷

Muhtemelen XVII. yüzyıldan sonra yazılan anonim bir risaleye yansıyan muhteva, Osmanlı düşüncesinde Senûsî'nin edindiği yeri göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre sıfatlar bağlamında konuyu ele alan risalenin müellifi, kendisine yöneltilen bir soruyla başlar. Senûsî'nin muhtasar bir akidesinde⁴⁸ *yirmi sıfat* temelinde anlatılan bakış açısının Eş'ariliğe mi yoksa Mâturîdiliğe mi ait olduğu sorulur. Bu soru temelinde her iki ekol arasında lafızdan öte geçmeyen ayrıntıda farklılıklar, bununla birlikte temelde görüş birlikteliğinin olduğu ifade edilir. Hatta, Senûsî'nin görüşlerinin Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) *Fıkh-ı Ekber*'indeki görüşlerle alakası olmadığını iddia eden bir kimse sert bir dille eleştirilir. Yer yer her iki metin arasında karşılaştırmalar verilerek iki bakış açısının da aynı olduğu ifade edilir. Dahası Senûsî'nin eserinde sadece Eş'ariliğin değil Ehl-i Sünnetin görüşlerini dile getirdiği vurgulanır.⁴⁹

En verimli eserlerini anlaşılır bir şekilde kelâm alanında verdiği vurgulanan⁵⁰ Muhammed Senûsî, *Ummu'l-Berâhîn* ismiyle maruf⁵¹ *el-Akîdetu's-Suğra'sı* ile meşhur olmuş ve fikirleri geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.⁵² Mâturîdî çizgide *Akâidu'n-Nesefî* ne ise bu eserin önemi ve etkisi, Kuzey Afrika'da odur.⁵³ Başucu ve temel bir eğitim kitabı olarak bu eser, Malay âlimlerini, özellikle sıfatlar konusundaki görüşleriyle etkilemiş ve Mutezile ile yapılan polemikler temelinde Malay dünyasında Eş'ariliğin hakim olmasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Malay dünyasına bu eserin intikalinde Ezher uleması hayati bir rol oynamıştır.⁵⁴ Örneğin İbn Arefe ed-Desûkî'nin (ö. 1230/1815) yazdığı haşiye⁵⁵ türü metinler, Mekke'ye eğitim görmek üzere gelen Malay öğrencileri etkilemiş ve onlar da Senûsî'nin görüşlerini memleketlerine taşımışlardır.

⁴⁷ Bkz. Çelik, “Senûsî'nin Kelâm Anlayışı”, s. 94-96.

⁴⁸ *Ummu'l-Berâhîn* kastediliyor olabilir.

⁴⁹ Bkz. Anonim, *Risâle fi Hilâf beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâturîdiyye*, Manisa Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 2918, v. 132b-133a.

⁵⁰ Bkz. Hammâdî, “el-Kısmu'l-Evvel: fi Tercemeti'l-İmam”, s. 15.

⁵¹ Bu ismin ön plana çıkmasındaki temel in “و اما برهان” ifadesinin sıklıkla kullanmasından kaynaklandığı belirtilmektedir. Bkz. Aruçi, “Senûsî, Muhammed b. Yûsuf”, *DİA*, XXXVI, 535; Çelik, “Senûsî'nin Kelâm Anlayışı”, s. 48; Karagöz, “Senûsî'nin Ümmü'l-Berâhîn Adlı Risalesinde”, 1382.

⁵² Bkz. Çelik, “Senûsî'nin Kelâm Anlayışı”, s. 48; Hammâdî, “el-Kısmu'l-Evvel: fi Tercemeti'l-İmam”, s. 16.

⁵³ Bkz. Karagöz, “Senûsî'nin Ümmü'l-Berâhîn Adlı Risalesinde”, 1381.

⁵⁴ Ezher ulemasından özellikle Muhammed Abduh'u da (1849-1905) derinden etkilediği söylenmektedir. Buna göre başyapıtı *Risâletu't-Tevhîd*'i yazarken Senûsî'nin fikirlerinden faydalanmıştır. Bkz. Aruçi, “Senûsî, Muhammed b. Yûsuf”, *DİA*, XXXVI, 535.

⁵⁵ Muhammed ed-Desûkî, *Hâşiyetu'd-Desûkî ala Ummi'l-Berâhîn*, (Dâr-u İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.).

Onların ilgisini çekmesinin temelinde ise sıfatlar konusunu basit ve anlaşılır bir dille ortaya koyması şeklinde açıklanmaktadır. Özellikle tevḥîd ilminin öğretilmesinde bu eser, en temel kaynak olmuştur. Sonuç itibariyle Malaycaya tercüme edilmesinin tarihi XVII. yüzyıla kadar götürülen *Ummu'l-Berâhîn*, sıfatlar ve nübüvvete ilişkin Eş'arî doktrininin en popüler çalışmasıdır denebilir.⁵⁶ Diğer taraftan Muhammed Senûsî, Nijerya havalisinin Müslümanlaşmasında en etkin isim olan Osman b. Fûdî'nin de (ö. 1232/1817) temel ilham kaynaklarından birisidir. Mâlîkî, Kâdirî ve Eş'arî olan Osman b. Fûdî, kelâm ilmine ve eğitimine ayrı bir değer vermiştir. Bu bağlamda eserlerinde Senûsî'ye atıflarda bulunmuş ve onun çalışmalarını ders kitabı olarak okutmuştur.⁵⁷

3. Senûsî'nin Kelâmî Bakış Açısı

Senûsî'nin eserlerinin çoğunluğunun akâid ve kelâma dair olduğu ve özellikle bu alanda yazdığı eserleriyle ön plana çıktığı müsellemler bir durumdur. Tevḥîd ilminin öğretiminde akâid metinlerinin birçok yerde ders kitabı olarak okutulması ve bu eserlerinin de ağırlıklı olarak uluhiyyet bahsine tahsis edilmesi nedeniyle kendisine “*et-Tevhîdî*” lakabı verilmiştir.⁵⁸ Akâide dair eserlerinin yanında kelâm alanındaki çalışmaları; *el-Hakâik fi Tarîfât-ı Mustalahat-ı Ulemâ'î'l-Kelâm*, Tilimsan'da fakihliği ile iştihar etmiş Muhammed b. Abdurrahman el-Hûdî'nin eserine yazmış olduğu *Şerh-u Nazm fi'l-Akâid li'l-Hûdî*, Fas'taki bir hadîs meclisinde tartıştığı Dehrîlere karşı yazdığı *ed-Dehriyye*, İbn Tûmert'in akâid eserine yazdığı *Şerhu'l-Mürşide*, hocalarından Ebu'l-Abbas Ahmed ez-Zevâvî'nin (ö. 884/1479) eserine yazdığı *el-Menhecu's-Sedîd fi Şerh-i Kifâyeti'l-Mürîd* ve *Şerh-u Cevâhiri'l-Ulûm li'l-Adûd fi İlmi'l-Kelâm* şeklinde ta'dat edilebilir.⁵⁹

Kırkın üzerinde eser⁶⁰ veren Senûsî, sadece kelâm ve tasavvuf alanında değil, aklî ve naklî ilimlere vûkufiyeti olan ve bu alanlarda önemli eserler veren bir alimdir.⁶¹ Bu bilgilerden hareketle Senûsî'nin interdisipliner çalışmaya önem verdiği söylenebilir. Dahası örneğin hadîs kitabını yazarken sadece hadîşçiliğini değil kelâmcı yönünü de ortaya koymaktadır. Örneğin bir

⁵⁶ Bkz. Abdul Mukti, “The Background of Malay Kalâm”, 1-32.

⁵⁷ Bkz. Adem Arıkan, “Nijerya'da Selefiler”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 1/1-2 (2015): 284, 290 vd.

⁵⁸ Bkz. Çelik, “Senûsî'nin Kelâm Anlayışı”, s. 43 vd.

⁵⁹ Geniş bilgi için bkz. ed-Dehân, *el-İmamu'l-Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî*, s. 110-118, 122.

⁶⁰ Eserleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Hammâdî, “el-Kısmu'l-Evvel: fi Tercemeti'l-İmam”, s. 16-22; Çelik, “Senûsî'nin Kelâm Anlayışı”, s. 38-55.

⁶¹ Geniş bilgi için bkz. ed-Dehân, *el-İmamu'l-Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî*, s. 118-136.

yorumu göre, Ehl-i Sünnet kelâmının “günahkâr mümin cehennemde ebedî kalmaz” şeklindeki görüşünü *Mükemmil-u İkmâlî'l-İkmâl* isimli eserinde hadîslerden hareketle kelâmî bir üslupla açıklamaktadır. “من كذب علي متعمداً...” şeklinde başlayan rivayetteki bu ifadeden, söz konusu cürümü işleyen bir kimsenin cehennemde ebedî kalacağı değil aksine, düçar olacağı cezanın anlaşılabilirliğini belirtmektedir. Yine “لا يدخل الجنة النمام” rivayeti bağlamında da bir kimsenin işlediği cürümü helal görmesi durumunda cennete giremeyeceği yorumunu yapar. “من حمل علينا السلاح فليس منا” gibi rivayetlerde ise “bizden olmayanlar” ibaresinden bizim hidayetimiz gibi bir hidayete ermeyenler şeklinde bir anlam çıkarılabilir. Sıfatlar bağlamında ise “Allah’ın kıyamette konuşmayacağı üç kişi” şeklinde belirtilen rivayetten⁶² hareketle şöyle bir yorum yapmaktadır: Her şeyden önce Allah’ın kelâmı hâdis değil aksine kadîmdir. Dolayısıyla burada “konuşmayacak” kelimesi literal olarak anlaşılırsa Allah’ın kelâmına hâdislik atfedilmiş olur. Bu bakımdan Senûsî, söz konusu ifadeyi, Allah’ın söz konusu kullarında O’nun kelâmını anlayabilecekleri bir idraki yaratmaması şeklinde anlamanın doğru olacağı kanaatinde dir.⁶³

“Senûsî’ye göre kelâm, kitap ve sünnetteki delillerin şerhinden başka bir şey değildir.”⁶⁴ Dolayısıyla kelâmın amacı, *usûl-u selâse*’yi ve bu bağlamda Allah-evren-insan ilişkisine dair doğru bir epistemolojik yaklaşım geliştirmektir.⁶⁵ Bu bakımdan bilmenin temel aracı olan bilginin mahiyeti de onun sistemi açısından önemlidir. Buna göre hâdis bilgi ile ilâhî bilgiyi ayrı değerlendirir. Hâdis bilginin ne olduğuna ilişkin “hiçbir şeyin zıddına ihtimali olmayan” şeklinde bir tanım yaparken, ilâhî bilginin ise selbî bir metotla ne olmadığını ortaya koymaya çalışır. Böyle bir bilgi çerçevesi çizmesinin temelinde ise taklidi ve bid’atçılığı eleştirmek istediği yorumu önemlidir. Nitekim Müslüman düşüncenin en akılcı damarı Mu’tezile’nin “bir şeyi olduğu üzere i’tikat” şeklindeki bilgi tanımını, taklitten hâlî olmadığı düşüncesiyle eleştirmesi dikkat çekicidir.⁶⁶

Senûsî’ye göre taklit, delilsiz olarak bir başkasının sözünü kabul etmektir. Halbuki taklit, cumhur ulemanın görüşüne göre doğru bir şey değildir. Temel olarak her insan Allah’ı ve resulünü bilmek zorundadır. Aksi takdirde insan şüphe ile hareket ederse noksan olur ve fikrî, imânî ve amelî olarak zemin kaymasına uğrar. Bu nedenle kelâm ilminde körü körüne atalarını taklit

⁶² “ثلاثة لا يكلمهم الله يوم القيامة ولا ينظر إليهم ولا يزكهم ولهم عذاب اليم...”

⁶³ Bkz. Geniş bilgi için bkz. ed-Dehhân, *el-İmamü'l-Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî* s. 151-152, 155-156.

⁶⁴ Çelik, “Senûsî’nin Kelâm Anlayışı”, s. 96.

⁶⁵ Bkz. Çelik, “Senûsî’nin Kelâm Anlayışı”, s. 90, 92.

⁶⁶ Bkz. Çelik, “Senûsî’nin Kelâm Anlayışı”, s. 100-101.

edenler zemmedilmiştir. Sonuç itibariyle Kur'an ve sünnet insana düşünmeyi ve bunun sonucunda doğru bir bakış açısına ulaşmayı emretmektedir.⁶⁷

Bilgi bahsinde Senûsî'nin en dikkat çeken yönü ise "ilham"ı da bir bilgi kaynağı olarak kabul etmesidir. Bu husus, özellikle tasavvufî ve kelâmî kimliğinin birleşmesinin en temel noktasıdır. Fakat ilhamî bilgiyi nazarî bilgi temelinde değerlendirir.⁶⁸ Buna göre aslında burada hasıl olan, nazarî bilgi sonucunda meydana gelen bir bilgidir. Bu iki bilgi, arasında ayrılmaz bir ilişki vardır ki bu, kişinin ilimde derinleşmesinin ifadesidir. Bu ilişki sağlam bir zeminde kurulduğu takdirde insanın yükselişi gerçekleşir. Aksi takdirde Berâhime ve Hıristiyanların ulaştıkları yanlış bir sonuca varılır. Dolayısıyla ilham ve keşifle elde edilen bir bilgi hiçbir şekilde nazarî bilgi ile çelişmemelidir. Sonuç itibariyle nazarî bilgi temelinde ilerleyen ilhamî bilgi, belli bir safiyete ulaşmış ve ürperti halinde evliya ve sâdık kimselerde sadır olan bir bilgidir. Bu nedenle taklidî bir bilgi değildir. İlahî kaynaklı ve her türlü kirlilikten uzak olan peygamberlerin ilminden sonra ikinci en güvenilir bilgi türüdür.⁶⁹

Senûsî Akâidi ve diğer akâid çalışmalarını kelime-i şehâdetin bir açıklaması niteliğinde yazan Senûsî, temel olarak ulûhiyyet ve nübüvvet şeklinde iki bölüm halinde bu eserlerini kaleme almıştır. Kimi yerde konuya, taklidi eleştirmek maksadıyla bilgiye ilişkin bakış açısını ortaya koymakla başlarken kimi yerde de varlık hükümleriyle konuya giriş yapar. Allah'ın sıfatlarını *ahkâmu'l-ulûhiyye* ve nübüvveteye ilişkin özellikleri ise *ahkâmu'n-nübüvve* biçiminde ele alır.⁷⁰ Allah'ın sıfatlarını vâcib,⁷¹ müstahîl⁷² ve mümkün⁷³

⁶⁷ Bkz. es-Senûsî, *el-Menhecû's-Sedîd fi Şerh-i Kifâyeti'l-Murîd*, s. 48 vd.

⁶⁸ Bkz. Aruçi, "Senûsî, Muhammed b. Yûsuf", *DİA*, XXXVI, 535; Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 121.

⁶⁹ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 121-122.

⁷⁰ Krş. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Metnu's-Senûsiyye*, (Mısır: Matbaat-u Mustafa el-Babî'l-Halebî, 1924); Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Şerh-u Akâidet-i Ehl-i Tevhîdî'l-Kübra*, (Mısır: Matbaat-u Cerîdeti'l-İslam, 1316); Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *el-Akâdetu'l-Vusta ve Şerhuha*, thk. es-Seyyid Yûsuf Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971); es-Senûsî, *Selâs-u Akâid-i Eş'ariyye*.

⁷¹ (a) Nefsî (Zâtî) Sifat: Allah'tan başka hiçbir varlıkta bulunmayan sıfattır ki bu da vücuttur. (b) Selbî Sifatlar: Kıdem, bekâ, el-muhalefet-u li'l-halk, kıyam bi'n-nefs ve vahdâniyet. (c) Meânî Sifatlar: Kudret, irade, ilim, hayat, sem', basar ve kelâm. (d) Manevî Sifatlar: Meânî sıfatlarla ilişkili olan sıfatlardır. Yani; Allah'ın kâdir, mürîd, âlim, hay, sem'i, basîr ve mütekellim oluşudur.

⁷² Vâcib sıfatların zıddı olan adem, hudûs, acz, el-mümâselet-u li'l-halk ve cehalet gibi imkansız olan sıfatlardır.

şeklinde üç ana başlık altında toplar. Benzer bir sınıflandırmayla Peygamberlerin özelliklerini ise şöyle ifade eder: (a) Sıdk, emanet ve tebliğ gibi vâcib sıfatlar; (b) vâcib sıfatların zıddı olan kizb, hıyanet ve kitmân gibi müstahîl özellikler; (c) beşer tabiatının getirdiği maraz gibi sıfatlar.⁷⁴

Son olarak kısaca belirtmek gerekir ki araştırmacıların genel kanaatine göre Senûsî, Eş'arilik içerisindeki Cüveynî ekolüne mensuptur. Buna göre örneğin *el-Akâdetu'l-Kübrâ*'sı İmamü'l-Haremeyn Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *Kitabu'l-İrşâd*'ının özeti niteliği taşımaktadır.⁷⁵ Hadd-i zatında Cüveynî'nin bu eseri, Mağrib'te Eş'ariliğin kökleşmesi amacıyla yazılan birçok eserin temel ilham kaynağı olmuştur.⁷⁶ Diğer taraftan, Senûsî'nin kaynakları açısından atıfta bulunduğu eserleri; İmam Malik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*'sı, Cüveynî'nin *el-İrşâd*'ı, Gazzâlî'nin *el-İktisâd* ile *İhyâ*'sı, Ebî Saadât el-Yâfiû el-Yemenî'nin (ö.771/1369) *el-İrşâd ve't-Tatrîz*'i, Muhibbüddîn Muhammed et-Temîmî'nin (ö.778/1376) *Şerhü't-Teshîl*'i ve Kâdî Beyzâvî'nin (ö.685/1286) *Tevâliu'l-Envâr*'ı şeklinde ta'dat edilir. Ayrıca bu noktada Senûsî'nin; Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-6), Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve Seyfeddin Âmidî'ye (ö. 631/1233) ismen atıfta bulunduğu belirtilir. Buna karşın Ebu İshak en-Nazzâm (ö. 231/845) ile İbn Sîna'ya (ö. 428/1037) eleştirel bağlamda atıfta bulunmaktadır. Diğer taraftan Senûsî, Fahreddin er-Râzî'den istifade etmekle birlikte yer yer onu da eleştirmektedir.⁷⁷ Muhtemelen bu durum da onun, Mutezile'ye, felsefeye ve felsefî kelâma mesafeli duruşundan kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Muhammed Senûsî, hem Mağrib coğrafyasının Eş'arî ve sûfî kimliğini kazanmasında hem de Müslüman düşünce geleneğinin inşasında evvel emirde ciddi katkıları olan çok yönlü bir âlimdir. Kelâm ve tasavvuf alanında temâyüz etmekle birlikte hadîsten astronomiye geniş bir ilmi skalada vukûfiyet kesbetmiş ve elde ettiği birikimiyle interdisipliner bir yaklaşım geliştirmiştir. İlimdeki bu derinliğini de içinde yaşamış olduğu toplumun ve geniş ölçekte de Müslümanların karşılaştıkları durumları anlamak ve sorunlarına çözüm yolları sunmak amacıyla kullanmıştır. Elde ettiği birikimi bir bilgi terakümü olarak görmektense pratikle birleştiren ahlakî bir duruş olarak değerlendirmiştir. Onun bu tavrı, anlaşılır olmayı gaye edinmesi ve bu

⁷³ Mümkün olan her şeyin yapılması ve terk edilmesi şeklinde de tanımlanabilecek fiilî sıfatlardır.

⁷⁴ Bkz. Hâlid Zihri, "Kısmu'd-Dirâse", *Selâs-u Akâid-i Eş'ariyye* (Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî), s. 61-64.

⁷⁵ Krş. Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, thk. Muhammed Yûsuf Musa ve Abdülmun'im Abdülhamid, (Mısır: Mektebetu'l-Hâncî, 1950; es-Senûsî, *Şerh-u Akâdet-i Ehl-i Tevhîd-i'l-Kübra*.

⁷⁶ Bkz. Zihri, "Kısmu'd-Dirâse", s. 41; Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 83-84.

⁷⁷ Bkz. Çelik, "Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", s. 56-58.

çerçevede kelâmî ve tasavvufî bakış açısını birleştirmesi sebebiyledir. Dolayısıyla bu durum, geniş kitleler nezdinde teveccüh görmesine neden olmuştur. Bu bilgilerden hareketle söyleminde sadece ilim dünyasına hitap etmenin ötesinde toplumun her kesimine mesaj veren bir tarzı benimsediği söylenebilir.

Senûsî'nin anlatılmaya çalışılan özelliğinin en net şekilde takip edilebileceği çizgi, akaide dair eserleridir. Bu eserleri, özellikle de *Ummu'l-Berâhin* İslam dünyasında büyük bir ma'kes bulmuş ve yüzyıllarca eğitim müesseselerinin temel ders kitaplarından olmuştur. Ayrıca onun bakış açısı ve eserleri, Müslümanlar nezdindeki ortak bir zeminde buluşma çabaları ve örneğin Ehl-i Sünnet üst kimliğinde buluşma sürecinde önemli bir dayanak noktası olmuştur. Osmanlı düşüncesinde bu bağlamda eserlerinden faydalanılması ve telfik temelindeki bir söylemde kullanılması sonuç itibariyle anlamlıdır.

Kaynakça

Abdul Mukti, Mohd Fakhruddin, "The Background of Malay Kalâm with Special Reference to the Issue of the Sifât of Allah", *Afkar-Bil*, 3 (2002): 1-32.

Anonim, *Risâle fi Hilâf beyne'l-Eşâi're ve'l-Mâturîdiyye*, Manisa Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 2918, v. 132b-133a.

Arıkan, Adem, "Nijerya'da Selefler", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 1/1-2 (2015): 283-302.

Aruçi, Muhammed, "Senûsî, Muhammed b. Yûsuf", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, XXXVI, 534-535.

el-Cüveynî, Ebu'l-Meâlî, *Kitâbu'l-İrşâd*, thk. Muhammed Yûsuf Musa ve Abdülmun'im Abdülhamid, Mısır: Mektebetu'l-Hâncî, 1950.

Çelik, Ahmet, "Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kelâm Anlayışı", doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas, 2015.

Çelik, Ahmet, "İnanç Eğitimi Açısından Mağrib'te Kadınlara Yönelik Yazılan Akîde Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43 (2015): 440-451.

ed-Dehhân, Abdulaziz es-Sagîr, *el-İmamı'l-Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî et-Tilmisânî ve Cuhûduhu fi Hidmeti'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi'-Şerîf*, 1. bs., 2010-2011.

Gürer, Dilaver, "Medyeniyye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVIII, 348.

el-Hudaykî, Muhammed b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Hudaykî*, thk. Ahmed Bumeznu, 1. bs., Daru'l-Beyda, 2006.

Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Kalaycı, Mehmet, "Bir Osmanlı Kelâmcısı Ne Okur? Osmanlı İlim Geleneği Çerçevesinde Beyâzîzâde'nin Mecmû'a fi'l-Mesâ'ili'l-Müntehabe Adlı Eseri", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm (Âlimler, Eserler, Meseleler)*, ed. Osman Demir v.dğr., 1. bs., İstanbul: İSAR Yayınları, 2016, s. 53-145.

Kalaycı, Mehmet, "Bağlam-Söylem İlişkisi Çerçevesinde Mezhebî veya Kelamî Aidiyet Olgusu: Eş'arî ve Birgivî Algısı Üzerinden Bir Analiz", *Dini Düşüncede Sorunlar ve Yorumlar*, ed. Ş. Ali Düzgün-Tuğba Günel, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016, s. 205-206.

Karagöz, Nail, "Senûsî'nin Ümmü'l-Berâhîn Adlı Risalesinde Kullandığı Allah'ın Varlığına ve Sıfatlarına Yönelik İstidlâlleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/5 (2016): 1380-1399.

Mahluf, Muhammed b. Muhammed, *Şeceretu'n-Nûru'z-Zekiyye fi Tabakâti'l-Mâlikiyye*, Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1349.

Özdemir, Mehmet, "Muvahhidler", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXI, 410-412.

Özpilavcı, Ferruh, "Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kavram ve Tanıma Yaklaşımı", *Usûl*, 24 (2015/2): 131-166.

es-Senûsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Menhecu's-Sedîd fi Şerh-i Kifâyeti'l-Murîd*, thk. Mustafa Merzûkî, el-Cezâir: Daru'l-Huda, ts.

es-Senûsî, Muhammed b. Yûsuf, *Şerh-u Akâdet-i Ehl-i Tevhîdi'l-Kübra*, Mısır: Matbaat-u Cerîdeti'l-İslam, 1316.

es-Senûsî, Muhammed b. Yûsuf, *Metnu's-Senûsiyye*, Mısır: Matbaat-u Mustafa el-Babi'l-Halebî, 1924.

es-Senûsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Akâdetu'l-Vusta ve Şerhuha*, thk. es-Seyyid Yûsuf Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

es-Senûsî, Muhammed b. Yûsuf, *Selâs-u Akâid-i Eş'ariyye*, thk. Halid Zihri, 1. bs., Rabat: Merkez-u Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî li'-Dirâsat ve'l-Buhûsi'l-Akdiyye, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Akaidü's-Senûsî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1989, II, 219-221.

Yiğit, İsmail, "Murâbitlar", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXI, 152-155.

ez-Zirikli, Hayruddin, *el-İ'lâm – Kâmus-i Terâcim*, Beyrut: Daru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1980.

